

LEVENSVERHAAL VAN MIJN VOORoudERS DEEL TWEE

Versie van 24 november 2020.

AUTEUR: MONIEK NOOREN
HET VERHAAL VAN MIJN VOORoudERS VAN MOEDERS ZIJDE

Generatie drie

Fritz Hugo Rehak (1897 - +na 1969) en Johanna Margarete Erbstösser (1899 -1972)
(ouders van moeder Erika)

Copyright © 2018 Bureau Bio-redactie, All rights reserved

TERUGBLIK

Wat hieraan voorafging – het verhaal van de generaties van vóór 1890

Deel een van dit verhaal gaat over mijn voorouders van mijn moeders kant die zijn geboren vóór 1890. Het beschrijft hun leven tot in het jaar 1919. Mijn overgrootouders – voorouders van vier generaties terug in het verleden- waren heel gewone mensen, eerst nog wevers, zelfstandige handwerkers dus, zoals hun voorouders dat ook zullen zijn geweest. Hun levensomstandigheden verslechterden rond 1850 door veranderingen in het arbeidsmilieu, zonder uitzicht op herstel in de toekomst: het tijdperk van de industrialisering was begonnen. Daarom zijn deze overgrootouders een of een paar keer in hun leven over een grotere afstand gemigreerd, naar het midden van Duitsland, op zoek naar werk en inkomen: ze werden fabrieksarbeiders. Dat betekende destijds vele uren per dag werken voor een zeker, maar gering loon. Als echtpaar of ongehuwde moeder-hebben zij in hun levensonderhoud voorzien en ten minste één kind grootgebracht binnen de conventies van een christelijke cultuur en maatschappij. Zij moeten fatsoenlijke mensen zijn geweest. Ze hebben de genen én patronen, de cultuur van hun voorouders geërfd, gebruikt en aangepast - en weer doorgegeven aan hun kinderen en aan mij. Daar mag ik best dankbaar voor zijn?

Om dat gevoel van dankbaarheid in mij naar boven te brengen, ben ik een heel persoonlijk herdenkingsmonumentje voor Johann gaan maken (zie foto).

WAAROM EN HOE?

Afhankelijk ontstaan en cyclus van wedergeboorte

Ieder organisme, ieder levend wezen, wordt geboren en leeft van moment tot moment; en is het resultaat van de intenties en de handelingen van een reeks van geestelijke voorouders. Dat geldt voor ieder moment in het hier en nu en ook voor het moment van geboorte en dood. Dat is de boeddhistische visie.

Alle fysieke en geestelijke verschijnselen veranderen voortdurend en in die zin vindt wedergeboorte ieder moment plaats. Zeldzame, zeer bijzondere mensen uitgezonderd, stapelen alle mensen voortdurend een ruime schakering aan fatsoenlijke en onfatsoenlijke gedragspatronen en hardnekkige neigingen op. Of je die erfenis karma noemt of niet, het is gewoon een feit. Ouders en kinderen, families binnen een cultuur, sociale gemeenschappen, beïnvloeden elkaar, en stimuleren of corrigeren leefpatronen. Mijn ouders zijn opgevoed door mijn grootouders, die zijn opgevoed door mijn overgrootouders enzovoort.

Alleen al door die leefomstandigheden is de kans op het ontdekken van overeenkomsten in leefpatronen binnen families groter dan binnen een willekeurige andere groep. Vanwege de klevigheid van gedragspatronen en de neiging die patronen aldoor voort te zetten en door te geven kunnen leefpatronen, beroepen, overtuigingen enzovoort zich generatie na generatie in families voortzetten. Deze cyclus geeft een gevoel van veiligheid, van verbinding met gelijkgestemden, en confronteert anderzijds ook ieder familielid met familiezwakheden. Heb ik

bijvoorbeeld net zo als pa een onaangenaam kort lontje, en ben ik me daarvan bewust omdat hij me een spiegel voorhoudt? Wil ik daar dan afhankelijk van blijven, of toch liever leren die neiging tot opvliegendheid te beheersen?. Voor wie zulke zwakheden, als ziekteverschijnselen van de geest, wil onderkennen en wil genezen, is het best handig dat familieleden je een spiegel voorhouden. Zoiets als “*Similia similibus curentur*”, het gelijke wordt door het gelijkende genezen; een basisprincipe van de homeopathie.

Ziekteverschijnselen van de geest komen voort uit de drie vergiften: begeerte, aversie en onkunde. Het goede doen, het kwade vermijden en onze geest zuiveren— dat is wat de Boeddha’s onderwijzen. Zuiveren is te verstaan als transformeren; door in te zien, diep te doorvoelen en te erkennen. De Leer werkt als een medicijn: wie in staat is om onfatsoenlijke beladingen, ‘stof of sporen’, rustig te laten opbranden zonder erop te reageren, begint te genezen. Het gaat daarbij om een zeer diepgaande geestelijke genezing. Voor wie het precies wil weten legt de lering van Afhankelijk ontstaan (*Pativca samuppāda*) heel gedetailleerd uit hoe de cyclus van wedergeboorte in elkaar zit: een keten van oorzaak en gevolg van geestestoestanden (*nama*) en materie (*rupa*).

WAAR EN WANNEER?

Het verhaal van de in 1897/99 geboren generatie

Deel twee van dit familieverhaal beschrijft de geschiedenis van mijn moeder en haar familie vanuit het perspectief van mijn grootouders. Zij trouwen en vormen samen een nieuw gezin: in Duitsland in het jaar 1919. De Eerste wereldoorlog ligt dan nog heel vers in het geheugen (28 juli 1914 tot 11 november 1918). Deze oorlog heerste niet alleen op de slagvelden in Europa, de koloniën in Afrika, het Midden-Oosten en de volle zee, maar trof ook het thuisfront. In Duitsland leden veel mensen onder honger. In West-Europa moest iedereen de gruwelijke berichten over de massamoord aan het Westelijk Front zien te verwerken. Veel echtgenoten, vaders en zonen sneuvelden of kwamen verminkt terug van het front.¹ Mijn grootvader was te jong om als frontsoldaat te kunnen dienen, mijn overgrootvader was waarschijnlijk ook geen geschikte kandidaat. Nooit eerder werden zoveel soldaten ingezet in een oorlog als tussen 1914 en 1918. De door oorlog verscheurde staten mobiliseerden miljoenen mannen, alleen al in Duitsland waren dat er ongeveer 13,2 miljoen. Degenen die de oorlog overleefden, leden vaak aan een posttraumatische stressstoornis – weinigen van hen kregen hulp.

Grootouders Grete en Hugo Rehak, in Kassel-Salzmannshausen en Weimar- 1919 - 1943

In 1919 woonden de ouders van mijn moeder, Hugo en Grete Rehak, in Kassel-Salzmannshausen; Hugo tenminste vanaf zijn elfde jaar, Grete vanaf ongeveer haar zestiende jaar. Ze zijn beiden kinderen van ‘arbeidsmigranten’ die vanuit het oosten naar het westen trokken; binnen de grens van het oude Duitse (zogezegd Heilige Roomse) Keizerrijk. Grete – of voluit Margarete - Erbstösser, is geboren op 20.1.1899 in Mühlhausen, Thüringen, en overleden in Kassel op 12.6.1972. Hugo Rehak is geboren in op 12.2.1897 te Friedland bij Breslau - in “Pruisisch Duitsland”. Hij is na 1969 overleden, de exacte datum is mij onbekend.

Grete en Hugo gingen naar school, wat niet vanzelfsprekend was in die tijd voor arbeidersgezinnen. Zij hadden het geluk dat dat mocht van hun ouders en dat ze kind waren in Pruisen, in Thüringen, Schlesisch- of Hessisch-Pruisen, waar het onderwijs toen al relatief goed georganiseerd was. Voor het geheel van Duitsland is het onderwijs pas na de Eerste Wereldoorlog verplicht, sinds 1919 via de Grondwet van Weimar.

Grete was een buitenechtelijk kind. In 1919 is zij weefster zoals haar moeder tot zij trouwde. Haar stiefvader is magazijnbediende en ‘Kaufmann’, handelaar.

Hugo’s vader werkt in 1919 als wever in de textielfabriek Salzmann&Co. Hugo werd werktuigkundige en zal werkzaam zijn als ‘Feinmechaniker’ of justeerder (dat is een precisie

monteur). Hij werkt in 1919 zeer waarschijnlijk bij Salzmänn&Co. of een van de bedrijven die door een fusie in 1926 deel van Zeiss Ikon zijn geworden.

Grete en Hugo vinden elkaar

Grete, mijn oma dus, liet een portretfoto van haarzelf maken rond 1915. In een donkere zijden bloes met wit kraagje en ronde broche; een 'retro-geromantiseerde' foto en geschoten in een fotostudio. Een jongedochter met nog net een tikje kinderlijk ronde wangen. Op de achterzijde staat: "*Gewidmet meinem lieben treuen Hugo von seiner Grete*". Voor Grete was die foto alleen al bijzonder omdat het de eerste keer is dat zij is gefotografeerd! En die heeft zij dus opgedragen aan haar eerste minnaar en latere man.

Hier openbaart zich de kloof tussen de arm en rijk: vermogende mensen konden zich al sinds 1888 een camera veroorloven en zelf volop familiefoto's maken. Mijn oma dus niet. Naar de film gaan was rond 1915 echter nog heel nieuw en spannend voor iedereen. Vanaf ongeveer 1915 werden overal bioscopen gebouwd voor bijvoorbeeld films met Charlie Chaplin, eerst nog zonder geluid..

Foto 1

Een bioscoopbezoek bood Grete en Hugo dus een prima gelegenheid voor een 'date'. Ik stel me hun ontmoeting en eerste afspraak zo voor: Grete is vijftien of zestien, begint aan haar eerste baan als weefster, in een stad die ze nog nauwelijks kent. Behalve op zondag, gaat ze elke dag 's morgens te voet naar de textiel fabriek en 's avonds terug. Alles is nieuw voor haar, dus voor haar gevoel moet ze de hele dag spitsroedenlopen. Hugo, twee jaar ouder, woont hier al zeven jaar en legt deels dezelfde route af naar zijn eigen werkplek. Natuurlijk zien ze elkaar geregeld, op straat, en misschien ook in de textiel fabriek. Hij spreekt haar aan, is galant en kan haar wegwijs maken. Ze verstaan elkaars Saksisch gekleurde taal prima. Dus, hij vraagt haar of ze met hem mee naar de film wil... Hoe dan ook, vriendschap wordt liefde, ze beloven elkaar trouw te blijven en denken aan trouwen. Ze zijn nog wel erg jong en onzeker, hebben toestemming van hun ouders nodig en moeten zien geld opzij te leggen voor een eigen huishouding of tenminste trouwkleding. Dat is zacht gezegd, niet zo gemakkelijk, want het is oorlog. Er is gebrek aan van alles – zelfs eten is schaars. Dus het is wachten geblazen, en nog niet 'rollebollen'.

Op 29.11.1919 werd het huwelijk van Grete Erbstösser en Hugo Rehak (of Rzehak) voltrokken in Kassel. Een jaar na het einde van de oorlog. Grete is 20, Hugo 22 en ze zien er op hun trouwfoto allebei verschrikkelijk knap en toch steeds nog heel jong uit. Grete ietwat verlegen en Hugo trots.

Even terzijde: ik zie ineens het gezicht van een van de zonen van mijn zus in het gezicht van Hugo!

Hugo in zwart pak, met hoge hoed in de hand, allebei met witte handschoenen, Grete natuurlijk

in het wit, met een bruidskransje en lange sluier. Als je in het wit trouwde, liet je zien dat je rijk genoeg was om een jurk voor maar een dag te kopen ... Maar tja, je kunt zo'n jurk wel veranderen in een doopjurk. En het paar zal bij vader Johann intrekken – handig als je met weinig geld moet zien rond te komen.

Het witte van de jurk symboliseert bovendien de zuiverheid van de bruid, vaak vertaald naar maagdelijkheid. Nou, alles oogt precies zoals het hoort, maar de maagdelijkheid was op de trouwdag toch wel verleden tijd, want Grete moet toen een of twee maanden zwanger zijn geweest ...

Grete en Hugo zullen ongeveer 35 jaar samen blijven. Ik herinner mij nog goed dat oma Grete mij die eerder beschreven retro-portretfoto van haar liet zien; en hoe zij reageerde op mijn vraag waarom het woord 'treuen' op de achterzijde met rood was doorgestreept:

“Hij was erg onder de indruk van mij, was heel lief ... hij heeft zo zijn best gedaan om mij te veroveren - maar hij is mij niet aldoor trouw gebleven wat hij wel had beloofd...”. Ze zuchtte en schudde haar hoofd, overmand door tegenstrijdige emoties die ik zag, maar waar ik als schoolkind niets van begreep. Complex, half ingehouden, een mengeling van weemoed en boosheid?

In vogelvlucht: de Rehaks 1920 - 1940

Alle Rehaks van mijn familie leven samen, vanaf de geboorte van mijn moeder tot zij en haar broer Bruno het huis verlaten, in 1940; dus zolang delen zij één verhaal. Dat gezamenlijke verhaal zal ik vanuit het perspectief van mijn moeder beschrijven; in een nieuw hoofdstuk. Voor details over die periode verwijs ik dus naar deel drie van dit biografische verhaal. Hier in vogelvlucht de belangrijkste gebeurtenissen.

Grete is na haar huwelijk bij haar man Hugo en schoonvader Johann ingetrokken – in de woning Huthstrasse 22 E. Grete en Hugo krijgen drie kinderen

1 Erika Klara Rosa, op 5.7.1920

2 Bruno, in 1922

3 Horst, op 9.11.1926

Johann verlaat de woning in 1926; hij is dan 71 jaar. Hij was met zekerheid nog in leven in 1934, en is overleden voor eind 1943; waarschijnlijk in 1941 of 1942.

Grete en Hugo en hun kinderen blijven minstens twintig jaar op de Huthstrasse 22 E wonen., zo zeggen de vermeldingen in de adresboeken van Kassel. Vanaf 1923 is in die adresboeken als Hugo's beroep meestal “Mechaniker” of “Justierer” ingevuld. Vast staat dat hij lange tijd justeerder van verrekijkers bij het Zeiss IKON-concern was.

Foto 2

STRUCTUUR

De eerste insteek van dit biografische verhaal blijft de chronologische volgorde. Echter, af en toe, als het zwaartepunt verschuift naar de volgende generatie, maak ik een pas opzij: ik zal dan eerst het verhaal van de oudere generatie afronden. Bij het strikt aanhouden van de chronologische volgorde in het biografische verhaal van mijn familie zou je vaak van plaats naar plaats en van persoon naar persoon moeten springen. Hoe verwarrend dat zou zijn, begrijpt iedereen die vaak naar detective-films kijkt.

De tweede insteek is met de eerste insteek vervlochten als een reeks van tussenpasjes: dit zijn mijn eigen ‘verbindende herinneringen en reflecties’; gewoon zoals ze opkomen. We stappen dan voor even over van het chronologische snoer naar het perspectief van mijn persoon in het hier en nu. Dus wel steeds naar hetzelfde perspectief.

Nu eerst een pas opzij in 1940: de afronding van het verhaal van Grete, Hugo, Bruno en Horst Rehak, en de Griesbachs in Kassel. Daarna pakt het chronologische hoofdverhaal de draad weer op in 1920 – nu echter vanuit het perspectief van dochter Erika.

Verhuizing naar Weimar en verlies van zoon Bruno, 1941- 1943

In 1941 of 1942, zo denk ik, zijn de Rehaks, Grete, Hugo en Horst, naar Weimar-Ahnatal verhuisd, een dorp op korte afstand van Kassel, om aan de bombardementen te ontsnappen. De eerste bommen troffen al in juli 1940 Salzmanshausen/Bettenhausen, hun oude woonwijk in Kassel. In februari 1942 is de RAF begonnen met een reeks van strategische luchtaanvallen op Kassel; sommige daarvan richtten aanzienlijke schade aan in Salzmanshausen/Bettenhausen. Het dodelijkste bombardement van deze reeks vond in oktober 1943 plaats.

Foto 3

Wanneer de Rehaks precies zijn verhuisd kon ik niet achterhalen: misschien al eind 1940, kort na de bruiloft van de dochter. Er zijn geen Kasseler adresboeken voor 1941 t/m 1948. Met zekerheid gebeurde die verhuizing vóór november 1943 en zeer waarschijnlijk veel eerder. Ik zag in de jaren 1950 wat mooie oude dingen bij mijn oma, zoals een biedermeier-tafel, een chaiselongue en oud porselein. Die moeten door een verhuizing vóór 1943 zijn ontsnapt aan de verwoesting van de stad Kassel. In 1941/ 1942 is zoon Horst vijftien-of net zestien. Hij heeft mijn moeder een ansichtkaart met een foto nagelaten van het huis in Weimar waarin het gezin gewoond heeft. Dörnbergstrasse 62K. Zo moet het huis er oorspronkelijk hebben uit gezien. De ‘K’ stond voor ‘Keller’- souterrain. Op dit adres woonden de Rehaks – “Rehak Hugo Feinmechaniker” – in 1949 volgens het Kasseler adresboek van dat jaar.

Dit woonhuis vormt de achtergrond voor een foto van rond 1940; de muren zijn intussen glad gestuct maar het huis is toch herkenbaar op de foto aan de indeling van de ramen. Samen met de jongere Horst in korte broek poseert Bruno als de grote broer; een laatste foto in burgerkleding.

Bruno koos ervoor in militaire dienst te gaan bij de marine – terwijl hij als oudste zoon toch niet in dienst hoefde? Vanaf 17 jaar kon een jongen zich zelf aanmelden voor de keuring, en dat moet Hugo hebben gedaan. Waarom deed deze jonge knul dat? Vast omdat hij een macho, een stoer mannetje wilde zijn en op avontuur uit was – zo meende ik.

Later zou onderzoek inderdaad aantonen: de meerderheid van de Duitse militairen werd gedreven door vechtlust en opofferingsgezindheid voor kameraden en medemensen en

nauwelijks door de ideologie.²

Bruno laat zoals gebruikelijk een portretfoto maken als hij zijn uniform heeft gekregen. Op die portretfoto is het goed te zien: ook hij erfde Otilie's kuiltje in de kin. En ik vraag me af waarom zijn gezicht iets bekends heeft. De kin, de mond, dat licht cynische lachje? Dat had mijn broer

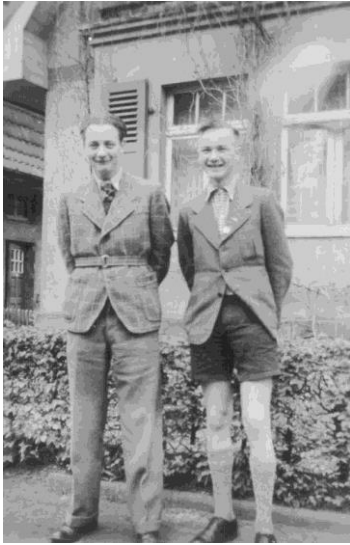

Foto 5

Robert toch ook? En een van mijn neven?

Bruno begint met de gebruikelijke opleiding of

“Arbeitsdienstpflicht en stuurt drie jaar lang zijn moeder

Foto 4

brieven en foto's, sommige met een opschrift achterop. Op de foto van “*Danzig im April 40 Dampfer “Pretoria”*” bespeelt hij een trekharmonika en staat hij samen met vier lachende kameraden op het deck.

De Pretoria was een groot vaartuig van de ‘Deutsche Ost-Afrika-Linie’ (DOAL) dat vanaf eind november 1939 als woonboot voor de bemanning van de U-booten van de Kriegsmarine werd gebruikt.

Bruno werd (Maschinen-Maat) machinist op een onderzeeër.

De laatste foto van hem draagt het opschrift “*August 1943 Der U.v. D im Dienstanzug*”. Humor had Bruno wel – die foto laat zien hoe hij zit de zonnebaden in korte broek op de reling met een pijp in zijn mond.

Foto 6

Foto 7

Zou hij nog steeds, nog in 1943, hebben geloofd in “de oorlog zal niet lang meer duren” en “wij gaan de oorlog winnen”? Dat waren de mantra's die het NS-regime nog in 1945 herhaalde: De boodschap van de foto is duidelijk: “kijk moeder, het gaat prima met mij”. Tja, en een maand later leeft hij niet meer.

Mijn oom Bruno werd niet ouder dan 21 jaar.

In november 1943 – kort na de verwoesting van Kassel – versturen Grete en Hugo Rehak vanuit Weimar-Ahnatal rouwbrieven met het overlijdensbericht van hun zoon Bruno. Een voorbeeld van oorlogsdrukwerk – een enkel vel papier met vouwranden zodat het vel ook als envelop kan dienen, compleet met zwart rouwrandje.

Het heeft meer dan een maand geduurd voordat zijn ouders geïnformeerd werden. In de brief die zijn ouders van zijn meerdere de ‘*Korr.Kapt.*’ ontvingen, staat dat hij op 30 september 1943 “auf einer Feindfahrt den Heldentod gefunden hat” en dat hij is begraven te Portoferraio op Elba (grafnummer G-140-139). Iemand (zijn broer meen ik?) heeft jaren later een foto van het graf gemaakt. Bruno is samen met Obergefreiter Erich Risken gestorven met wie hij het grafkruis deelt. Of dat graf nog bestaat kon ik niet achterhalen.

Foto 8

Die brief roept bij mij wel vragen op; want Elba capituleerde twee weken voor Bruno's overlijden: op 17 september, na een Duits bombardement. Wat voor drama heeft Bruno dan precies het leven gekost? Misschien zat hij in een jeep die door een niet geëxplodeerde bom in de lucht vloog? Of door verzetsleden werd beschoten? Overigens heeft de jongere broer Horst waarschijnlijk zijn leven te danken aan broer Bruno's heldendood: hij werd daardoor vrijgesteld van de krijgsdienst.

Grete kostte het veel moeite het verlies van haar oudste zoon Bruno te accepteren.

Het liedje "Junge, komm bald wieder, bald wieder nach Haus.." van Freddy Quinn in 1962 werd heel populair en hoorde je nog jarenlang op de radio. Als mijn oma bij ons, haar kleinkinderen, op bezoek was, en zij dat liedje hoorde, dan ging zij 'raar doen', vonden wij. Dat rare was, dat zij na zo lange tijd nog overmand werd door verdriet over Bruno en moest huilen...

Overgrootouders Ottilie en Karl Griesbach 1919 - 1943

Mijn overgrootmoeder Tillie en stiefovergrootvader Karl kregen samen waarschijnlijk nog een of twee dochters. Omdat ik pas later achter het de mogelijkheid van bestaan van een of twee halfzussen van mijn oma Grete ben gekomen, vermeld ik dat hier in plaats van in deel een van dit biografische geheel. De oudste van die twee dochters zou enkele jaren jonger dan Grete kunnen

Foto 9

zijn, geboren zo ongeveer in 1905 (na 1899 en voor 1912). De jongste moet wat ouder dan Grete's dochter (mijn moeder) zijn geweest, dus geboren in ongeveer 1917 als een nakomertje. Moeder Tillie senior is dan 40 jaar. Deze jongere halfzus van Grete zou dan de 'tante Tillie' zijn die in de jaren 1950 bij ons in Dorplein in het zwemvijvertje in de tuin heeft gesparteld. En de andere halfzus – zou 'tante Erna' kunnen zijn?

In 1919 gaan de Griesbachs, overgrootmoeder Tillie en stiefovergrootvader Karl, en hun jongere dochters in de Einbeckerstrasse verder met hun leven zonder de oudste dochter Grete. Ze zullen haar voorlopig vast nog geregeld zien, want ze wonen nog ruim tien jaar in dezelfde wijk. Een foto van ongeveer 1927 toont het echtpaar samen met hun eerste kleindochter, mijn moeder.

Karl lijkt af en toe van baan te veranderen - als zijn beroep staat in de Kasseler adresboeken van 1919 en 1920 ingevuld: 'Lagerist.', dat is magazijnbediende. Vanaf 1926 / 1927 tot 1940 is als zijn beroep ingevuld "Kfm.", koopman, of "Handl.-Geh.", Handlungsgehilfe, dat is winkel- of kantoorbediende.

Verhuizing naar centrum van Kassel in 1928; bruiloft in 1936

In 1928 zijn de Griesbachs verhuisd naar de Essiggasse 4E. Tillie is 51, Karl 53 en Tillie junior ongeveer 11 jaar. De Essiggasse lag in het oude centrum van de stad.

Te gek toch - ik vond daar een foto van!³

Foto 10

Het was een groot oud huis, stadseigendom, met vakwerkbalken onder de stuclaag en zeven woonappartementen. Vast een vooruitgang; in het centrum en wellicht dichterbij Karl's werkplek: een winkel of magazijn. De Griesbachs woonden hier zeker tot in 1940.

Ongeveer uit 1936 is de meest raadselachtige trouwfoto van het familiearchief. Die foto is gesigeneerd door een fotograaf in Kassel en moet voor de verwoesting van Kassel in 1943 en na de oprichting van de Wehrmacht zijn gemaakt. Aan het uniform van de echtgenoot en aan de insignes, is te zien dat hij onderofficier en meer precies, Oberfeldwebel van de Wehrmacht was. Geen bloedverwant van mij gelukkig ... In de jurk van deze bruid is kant verwerkt en zij draagt handschoenen van kant – dat is toch zeker vooroorlogs materiaal? Omdat deze bruiloft laten we zeggen, rond 1936 zal hebben plaatsgevonden en de bruid heel sterk op de jonge Grete lijkt, veronderstel ik dat zij een zus van Grete is - én de tante Erna van mijn moeder. In 1936 is zij ongeveer 31, en haar man ongeveer 40. Zijn achternaam is Göbel, soms ook geschreven als Goebel. Op dit echtpaar kom ik nog terug in het volgende hoofdstuk.

Foto 11

Ottilie overlijdt in 1943

Op 8 januari 1943 is Tillie senior - Otilie Griesbach (geborene Erbstösser; de grootmoeder van mijn moeder) overleden in Kassel, na een kort, zwaar ziekbed zegt de overlijdensadvertentie. Die vermeldt dat zij draagster van het gouden "Moederkruis", in het Duits voluit "Ehrenkreuz der Deutschen Mutter". Dat was een in 1938 door Hitler ingestelde onderscheiding om het moederschap aan te moedigen. De Duitse regering beleed openlijk een ideologie waarin het aantal Duitsers, voor zover van het Germaanse ras, explosief moest groeien. Grote gezinnen en vruchtbaarheid werden geïdealiseerd, de vrouw moest kinderen baren en opvoeden. Het gefluisterde commentaar van mijn moeder: "Zij kreeg die onderscheiding vanzelf toen ze (over)grootmoeder werd." Gefluisterd – omdat dit met die vreselijke ideologie te maken had.

Tillie senior hoefde door haar vroege overlijden – op 66 jarige leeftijd - de meest dramatische gevolgen van de oorlog voor haar familie en stad niet meer mee te maken: de verwoesting van Kassel en het verlies van een kleinzoon, schoonzoon en achterkleindochter. Zij zal een sterke vrouw zijn geweest – alleen al omdat zij na een start als ongetrouwde moeder toch een goed gezinsleven wist op te bouwen. In de overlijdensadvertentie staat zij nader beschreven als *'liebe Gattin, unser liebes, herzensgutes Mütterlein, unsere gute Schwiegermutter, Grossmutter und Urgrossmutter'*. En ook nog in het Nederlands vertaald: *haar leven was zorgende liefde voor de baren; een trouw moederhart klopt niet meer*. Opmerkelijk ook dat er staat dat zij behalve in Kassel en Berlijn ook familie achterlaat in Mühlhausen en Aachen... Aachen was in de jaren 1965 – 2000 langere tijd de woonplaats van mijn twee zussen.

UIT HET KENNISNET

De verwoesting van Kassel in 1943

Kassel werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vanaf februari 1942 getroffen door heftige luchtaanvallen van de RAF en in 1943 verwoest. De wijk Salzmannshausen-Bettenhausen in het oostelijk deel van Kassel, waar de Rehaks tenminste tot in 1940 woonden, had al in 1940 schade opgelopen door bombardementen.

In 1943 vernietigden Britse bombardementen in de nacht van 16 naar 17 mei 1943 de stuwdam in het dal van de Eder. De vloedgolf die daar het gevolg van was, spoelde benedenstroomse bruggen en huizen weg. De bewoners van Kassel, 50 km van de stuwdam vandaan, konden zich in veiligheid brengen, omdat het een poos duurde voordat het water Kassel bereikte. Het waterpeil van de Fulda steeg in de stad echter ruim 4 meter zodat de lager gelegen delen onder water kwamen te staan. In de tuinstad Salzmannshausen reikte het water tot aan de bovenverdieping van de huizen. Doel van deze aanval was ernstige schade aan de wapenproducerende bedrijven in Kassel toe te brengen. Dat lukte – voor een poos. De dam werd vrij snel weer gerepareerd.

Op 22 oktober 1943 is Kassel geheel in de as gelegd. Als centrum van de wapenindustrie was Kassel een belangrijk doelwit voor de geallieerde luchtaanvallen. De geallieerden lieten in 22 minuten ongeveer 400.000 brandbommen vallen. Ze vernietigden ongeveer 80 procent van de gebouwen, waaronder bijna de hele oude stad met de middeleeuwse vakwerkhuisen. Tenminste 10.000 mensen werden gedood, talloze gewond en 150.000 inwoners verloren hun woning. De vuurstorm in de stad brandde zeven dagen lang.

De Rehaks en Griesbachs na 1943

9

De Rehaks – Grete, Hugo en Horst - en de Griesbachs – Karl en Tillie - hebben het Kasseler inferno van 22 oktober 1943 overleefd. Hoe en waar? De Rehaks zagen en roken de gigantische brand waarschijnlijk vanaf vijftien kilometer afstand in Weimar. Maar de Griesbachs?

Waarschijnlijk waren zij niet thuis in de Essiggasse. In de Altstadt kwam bijna iedereen om, onder meer omdat veel mensen stikten in de kelders. De waarschuwing, het 'Fliegeralarm' kwam maar een paar minuten voordat de eerste bommen vielen. Exploderende bommen, ineens stortende gebouwen, overal branden, dode en gewonde mensen, verlies van dierbare naasten, van burens, werk- en schoolkameraden ...

Er zijn ooggetuigenverslagen over de verschrikkingen van die nacht en de dagen erna op het internet te lezen. Wat daarin overigens opvalt, zijn de ontroerende beschrijvingen van hoe iedereen elkaar spontaan gaat helpen.⁴ Dat moet ongetwijfeld pijn, verdriet en het trauma van de overlevenden verzacht hebben.

Ongeveer vijftien jaar na het inferno liep ik, zo negen jaar oud, met mijn oma Grete door het centrum van de stad Kassel. In mijn ogen leek het veel op Eindhoven. Vaag herinner ik me dat zij iets liet blijken van trots op de mooie winkels en de supermoderne 'Treppenstrasse'. Mijn oma sprak nooit over de recente geschiedenis. Geschiedenis en cultuur, dat was Schlosspark Wilhelmshöhe..

Hugo en Margarete gaan uit elkaar

Foto 12

Mijn opa Hugo Rehak – beroep: ‘Feinmechaniker’ of justeerder van verrekijkers - woonde met zijn vrouw Grete in en na de oorlog, in 1949 tot 1953 in Weimar-Ahnatal, op het adres Dörnbergstrasse 62K zo zeggen de adresboeken. Waarschijnlijk woonden ze daar vanaf 1941/ 1942. Pasfoto’s tonen hun gezicht op oudere leeftijd; die van Grete is gedateerd op 1944. De zoon Horst werd in 1949 23 en woonde toen niet meer bij zijn ouders in Weimar, maar op Herkulesstrasse links 61 in Kassel. Zijn beroep:

Foto 13

‘techn.Kaufm.’. Met zijn eerste vrouw, Anny, kreeg hij twee kinderen, Jürgen en Karin. Na ongeveer 15 jaar werd dit huwelijk ontbonden. Als hij overlijdt op 12.03.2010 is hij 83 jaar oud en woont hij op het adres Wolfsstücke 1 34292 Ahnatal samen met zijn tweede vrouw Rosemarie en hun zoon Marco. ⁵

Voor zover ik mij herinner, woonde mijn oma Grete altijd in Weimar-Ahnatal in onderhuur; ze had twee kamers in een boerderij. Het echtpaar is uit elkaar gegaan, vermoedelijk rond 1953 - 1954. In geen van de Kasseler adresboeken is een vermelding van Grete Rehak opgenomen – waarschijnlijk omdat zij geen zelfstandige woning had. Ik meen dat zij in de jaren 1950 een tijdje als schoonmaakster heeft gewerkt.

Laatste vermeldingen van Hugo Rehak 1953 - 1969

In 1953 staat Hugo ook vermeld op een ander adres in Kassel-Bettenhausen: Pfingstweide 5 ‘Rehak, Hugo, Opt.Werkst.II’ onder de letter R. In het andere deel van het boekje staat “Feinmechanische Werkstätten Rehak und Stiegenroth Be”. Die onderneming bestaat in 1954 al niet meer, ze was blijkbaar geen succes. In 1954 is Hugo vermeld als gepensioneerde – hij is dan 56 jaar - op Pfingstweide 5. Hij deelt dit adres met negen andere huishouders – het is een groot woonhuis. In de jaren erna staat als Hugo’s beroep soms zijn oude beroep vermeld: ‘Justiermrst.’ Hugo woont daar ook nog in 1969. Hij is dan 72. Ik herinner mij vaag dat we eens bij deze opa en zijn nieuwe gezin op bezoek zijn geweest – eind jaren 1950? Hij had een tweede vrouw en zij hadden samen een zoon. Ik vond het een verwarrende, rare situatie. Scheidingen waren toen heel ongewoon. Via mijn moeder heb ik van deze opa Hugo een intussen bijna antieke Zeiss verrekijker geërfd.

Foto 12

Margarete Rehak overlijdt in 1972

Op 12.6.1972 is Grete Rehak is overleden na een tweede hartaanval in het ziekenhuis in Kassel. Zij werd dus 73. Erg jammer dat ik haar toen al langer niet had gezien en dat ik geen afscheid van

haar heb kunnen nemen. Toen zij overleed was ik op excursie in Joegoslavië, als Nijmeegse biologiestudent. Zij heeft mij veel geknuffeld en vaak verteld dat ik haar lievelingskleindochter was. Misschien omdat ik zo'n zwak kindje was en wat extra aandacht kon gebruiken? Ik vond het heerlijk om door haar verwend te worden. Misschien voelde ik een soort van extra verwantschap omdat zij als Duitse opviel, en net zo als ikzelf, ook een buitenbeentje in ons gezin was? Oma kwam ieder jaar een paar weken bij ons logeren. Ook ben ik een paar keer in de zomervakantie bij haar in Weimar-Ahnatal geweest, zo tussen 1955 en 1959.

Best merkwaardig, ik bedenk opeens: hoezo was het geen probleem dat wij, haar Nederlandse kleinkinderen, Nederlands spraken en zij Duits? We verstonden elkaar prima – we namen gewoon woorden voor allerlei zaken van elkaar over. We hebben echter geen van beiden de taal van de ander leren spreken. Wat me wel opviel was haar typische accent, 'Saksisch of Hessisch?': het aaneenrijgen van woorden en de vele zachte 'sch' klanken. Sjee in plaats van schee. Mal wat je zoal onthoudt – 'Spanschlauch' zo noemde zij frei – te verstaan als 'Spanisch Lauch', dus Spaans look!

Haar meest persoonlijke nalatenschap is de herinnering aan een ring, een zilveren ring met een roodkoralen steen. Waarschijnlijk omdat ze mij talloze malen heeft beloofd, dat zij mij, haar lievelingskleindochter, die ring zou nalaten. Dat ik die ring nooit heb gekregen doet er niet toe. Zij gaf mij elke keer als zij dat zei, iets dat veel belangrijker was. Ik voelde dan dat zij van me hield zoals ik was, en dat ik gewoon uniek en speciaal mocht zijn.

Laatste vermeldingen van Karl Griesbach 1951-1957

Of ik overgrootvader Karl Griesbach ooit heb ontmoet? Dat zou kunnen, ik weet het niet. In het Kasseler adresboek van 1951 staat Karl Griesbach voor het eerst na de oorlog weer vermeld: met het adres Magazinstrasse 15, 1ste verdieping, en het beroep 'Rentner'. Karl is dan ongeveer 76 en hij woont daar samen met Mathilde Griesbach. Haar beroep is 'Verkäuferin'. Dat is Karl's dochter en mijn tante Tillie, zij is dan ongeveer 34 jaar oud. Haar officiële naam is Mathilde, dat had naar haar oma Otilie moeten zijn; zo vertelde mijn moeder. Een foutje bij de geboorteaangifte. Zij wonen daar in een nieuw groot woonhuis met negen huishoudens – een product van de wederopbouw. De Magazinstrasse ligt in het noordoostelijke deel van de stad; ook dit deel van de stad is grotendeels verwoest in 1943. Er stonden toen ook al grote woonhuizen die daar vanaf 1850 waren gebouwd. In 1957 vond ik Karl Griesbach nog een keer terug in de serie adresboeken: hij is dan ongeveer 82 en 'Rentner in Altersheim "Renthof" Rengershäuserstrasse'. Dat adres is meer dan 5 km van het oude centrum van de stad vandaan, in zuidwestelijke richting. Dit is de laatste vermelding van zijn naam.

11

Wat heb ik van deze generatie van grootouders geërfd? Genen of?

Nou, vooral niet-materiele persoonlijke herinneringen aan mijn oma. Ook deze generatie heeft ook zo goed als het ging gewoon fatsoenlijk geleefd binnen de conventies van de christelijke cultuur en maatschappij. De gewoontepatronen van de hardwerkende oudere generatie zijn min of meer overgenomen en weer doorgegeven aan de volgende generatie. Daarbij zijn het vooral de vrouwen, de moeders, die de patronen herbevestigen en doorgeven? Ja toch, tenminste zo lang het vooral de vrouwen zijn die de opvoeding van de kinderen verzorgen. Maar goed, zij doen dat binnen de normale moraal en gewoontes van een mannencultuur. Voor het gezin in de moestuin werken, inmaken van peren en augurken en zo in weckpotten ... Heel concreet komen bij mij nu herinneringen op aan van de Duitse tak geërfde familiegerechten. Bloemkoolsoep met griesmeel, rode bessen met melk, Mehlschwitze (bruine saus van meel en boter).. Zwetschenkuchen, Streuselkuchen, Grüne Kartoffelklösse, Hefeknödel met Schmand (heel dikke zure room). Mijn moeder zette zoiets niet-Nederlands heel af en toe op tafel, toch heb ik de smaak zo weer op mijn tong. Achteraf vind ik het best jammer dat deze erfenis intussen verloren is gegaan. Overigens – wij groeiden op met twee kookculturen: mijn vader hield van kroketten en pannenkoeken. Dus maakte hij die af en toe zelf klaar.-

En o ja, een met mannen verbonden 'hoe hoort het' in de familie is: mannen horen altijd de vuilnis buiten te zetten. Van opa Hugo heb ik trouwens wel iets materieels geërfd: een Zeiss verrekijker.

Wat de materie, de fysieke erfenis, de genen aangaat: ons DNA komt voor ongeveer 95 % (volgens de nieuwste berekeningen) overeen met dat van apen. Een groot deel van ons DNA

heeft geen duidelijke functie. Maar ja, toch erf ik dat deel nog steeds plus 5% menselijk genetisch materiaal voor 100 % van mijn voorouders – 2x 50 % van mijn ouders; of 4x 25 % van mijn grootouders en 8x 12,5 % van mijn overgrootouders. Een erfelijke eigenschap hoeft zich niet altijd in een nakomeling te uiten maar kan ook een of meer generaties overslaan. We kunnen erfelijke eigenschappen over verschillende generaties heen binnen de familie doorgeven – zoals blauwe of bruine ogen en dat ‘familie’kultje in de kin. Hoe kan dat als dat wat ik van een grootouder of verder voorouder erf, dat ‘gendingetje’, toch maar een minuscuul aandeel van mijn DNA uitmaakt? In het proces van de evolutie van de mens, moet dat kenmerk op de een of andere manier bijzonder belangrijk geweest zijn – of een voordeel hebben opgeleverd.

EINDE VAN DEEL TWEE

NOTEN

---

¹ <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/erster-weltkrieg.html>

² Kameraden: Die Wehrmacht von innen | Römer, Felix | ISBN: 9783492055406 |

³ <https://baukultur-forum.bz/forum/index.php?thread/8284-kassel-altstadt-rundgang-durch-einen-verlorenen-traum-galerie/&postID=312192#post312192>

⁴ <https://www.hna.de/kassel/bombennacht-1943-ere219275/>

⁵ <https://trauer.hna.de/traueranzeige/horst-rehak>